

ДУШАНКА РАНКОВИЋ — ВУЧИЋЕВИЋ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ БОГОРОДИЦЕ ГРАДАЧКЕ

Сачувано је неколико података који говоре о данашњој цркви у Чачку (сл. 1 и Таб. I). Првобитно је била посвећена Успењу Богородичном и отуда позната под именом „Богородица градачка”. Први пут се помиње у Студеничном типику Св. Саве од 1207 — 1215. године. У тринаестој глави овог Типика говори се о избору игумана манастира Студенице у коме морају учествовати и игумани шест манастира између којих се игуман Богородице градачке налази на другом месту.¹

Година подизања овог манастира није позната, али се зна да га је подигао Немањин брат Страцимир који је управљао облашћу око Западне Мораве. О томе говори неколико летописа сачуваних у каснијим преписима.² Тако у родослову Врхобрезничког хронографа, који је сабрао из „многих старијих летописа“ иннок Гаврил 1650. године у манастиру Св. Тројице код Плевља, пише: „страцимиръ създа црквѣ оуѣ свѣтѣ богородице градаць отъ два стълпа при рѣциѣ моравѣ“³. Судаћи по податку да Страцимир није био жив 1190. године,⁴ црква је, свакако, била завршена пре исте године. Значи, могла би бити старија од Студенице. Пошто се зна да је Немања између своје браће први почео подизати цркве,⁵ најпре цркву Св. Богородице па онда између 1168 и 1172. године⁶ и цркву Св. Николе — обе код Куршумлије

то се зидање Богородице градачке може поставити у време које омеђују 1172. и 1190. година.

Касније, у 13. веку, како се види из Жичког законика, манастир Градац је један од најугледнијих. Спада у ред краљевских манастира којих је тада било само четири, и то: Студеница, Бурђеви ступови, Хиландар и Св. Богородица градачка. То су били привилегисани манастири, независни од епископа и њихове игумане постављао је краљ.⁷ У време краља Милутина игуман моравског Градца Јефрем био је члан Сабора српског. У Хрисовуљи истог краља издатој манастиру Хиландару 1318. године игуман Богородице градачке заузимао је шесто место по реду између 14. игумана колико их је укупно присуствовало сабору.⁸

Интересантно је напоменути да у историји Немањин брат Страцимир није довољно осветљен. Наиме, иако се зна да су поред Немање, појединим деловима Србије владала и његова старија браћа, не зна се поуздано област којом је Страцимир управљао, ма да се у повељама увек помиње на првом месту после Немање.⁹ На основу поменутих података, у којима се моравски Градац наводи као Страцимирова задужбина, приписана му је област око Западне Мораве. Полазећи од тога може се претпоставити да је бан Страцимир, како га зове народна песма, имао и свој двор у непосредној близини манастира. Тиме би се могло тумачити и прво помињање Страцимирове цркве у Студеничком типиксу Св. Саве као „Богородице градачке“

Све до половине 15. века немамо никаквих података о Страцимировој задужбини. Управо, 1875. године приликом копања темеља за зграду Окружног начелства у Чачку, нађена су у близини данашње цркве три бронзана звона, од којих су два већа и са добро читљивим натписима. Из њих се види да су звона припадала Градачкој Богородици и да их је даровао митрополит градачки Никифор 1454. године у време деспота Бурђа Бранковића.¹⁰ Значи, средином 15. века у Страцимировом Градцу било је седиште Моравичке митрополије. Из Повеље Челника Радича која говори о обнови светогорског манастира Кастамонита сазнајемо да је године 1433. седиште Моравичке митрополије било у Ариљу.¹¹ Њено померање северније, без сумње, стоји у вези с надирањем Турака после трагичног пораза Срба на Косову.

Ови записи су од изванредног значаја, јер се пре њих поуздано није знало где се налазила Богородица Градачка. Сада је, међутим јасно да је била на месту где се налазила данашња црква у Чачку, а има охрабрујућих индиција да је данашња црква у Чачку делимично сачувала првобитне зидове Страцимирове задужбине. Осим тога,

они указују и на претпоставку да је име Градац искључиво било везано за манастир, док је само насеље око манастира носило име Чачак. Наиме, у Дубровачком архиву је пронађен докуменат из 1409. године у коме се помиње Чачак.¹² Како су записи са пронађених звона датирани 1454. годином и како се у њима помиње Градачка Богородица може се закључити да су: Чачак као име насеља и Градац као име манастира егзистирали заједно у једном истом времену.

До ког је времена овде остала Митрополија не зна се. Године 1456. помиње се име још једног градачког митрополита Венедикта коме је деспот Бурђе Бранковић поклатио манастир Враћевшницу и део њених имања.¹³ Сигурно је седиште Моравичке митрополије после 1459. године померено још даље на север, пошто се године 1579. у једном запису о обнови манастира Враћевшнице чита и име рудничког митрополита Диомидија.¹⁴

Доласком Турака старо име Градац потпуно се изгубило. Тако Богородицу градачку касније сусрећемо под именом „чачанска црква“. Изгледа да је манастир ускоро после 1459. године претворен у џамију. Постоји мишљење да су Турци најчешће и одмах по освајању претварали у џамије оне хришћанске цркве које су се налазиле унутар неког утврђења.¹⁵ Да је такав случај можда, са старим Градцом, наводе недавно откривени необично јаки зидови приликом постављања канализационих цеви у улици поред цркве, који су, свакако, делови утврђених зидова неког мањег утврђења у чијем се оквиру налазила и данашња црква у Чачку.

Пожаревачким миром од 1718. године Чачак је припао Аустрији. После тога је и џамија, некадашњи манастир, враћена у цркву, јер се у Протоколу ваљевске епархије за 1735. годину, под 20. фебруаром 1736. године, записује: „Е шанџ чачкџ црковџ манастирџ вџм(а), пак' ослџ, когдџ сџ после тџрци прџинили и владали сочинили жамџо и после тџрџака когдџ садџ прџинилиџ цесарџ пак сочинилиџ преградџити шџтџрџџ а поет се божествџнаџ литџрџџџ в џџџ“¹⁶.

Како се види из записа у задужбини „Страцимира, од старине бана“¹⁷ почела се наново певати „божественаја литургија“ између 1718. и 1736. године. Тада је била прекривена шиндром и препом.¹⁸ За сада ово је најстарији запис у коме се каже да је стари Градац после доласка Турака, претворен у џамију, као и прво помињање враћања џамије у цркву. Након Београдског мира 1739. године, по коме је Чачак враћен Турцима, стара црква је опет адаптирана за џамију. Као џамију је видимо још 1784. године у опису Чачка који су оставили

два аустријска шпијуна, по којима је „једино цамија која је некада била хришћанска црква”, саграђена од камена.¹⁹

Између 1804. и 1813. године, по Јоакиму Вујићу, она је врло кратко служила као црква.²⁰ Када је године 1813. први српски устанак угушен, Богородица градачка претворена је и по трећи пут у цамију. Тако приликом проласка кроз Чачак 1820. године Вук Караџић бележи: да чачанска црква „која је већ неколико пута и турчена и крштена, стоји и сад”, али као турска цамија.²¹ Таква остаје све до 1834. године када је коначно враћена у цркву. У писму упућеном кнезу Милошу Обреновићу 23. фебруара 1834. године, његов брат Јован говори о томе: „Покорњешје усубујем се питати вашу светлост за трошак који је потребан бившој цамији, а садашњој цркви чачанској, јер чини ми се отприлике да ју од 5000 гроша ниже не можемо поправити. Мунару смо обалили до основанија но к тому многе пенчере треба које су Турци позатварали отворити, а неке затворити. Но молим да би ми по милостивој вољи вашој јавити благоволили како ми треба у овом дејствовати”.²² Три године касније, односно, у списку цркава у округу чачанском, које је подигао кнез Милош Обреновић, од 12. фебруара 1837. године стоји: „У вароши пак Чачку храм Вознесеније Христово дограђена је женска припрата с парама од продати земаља своји, по височајшему одобренију његове светлости, године 1834.”²³ Овај догађај оставио је трага и на маргинама књига библиотеке данашње цркве у Чачку. Тако је на Требнику штампаном у Москви 1817. године записано:

ЗНАТСА КОГО ГОДА ОБНОВАНА БЫТЬ ЦРКВА ВЕЛИКА ОУ ЧАЧКУ ПРЕЖДЕ БЫВШАА ХРАМЪ ПРЕСВ.А БГЪ, ЧИНЪ ЖЕ ОБНОВАНА БЫТЬ 1834, ГОДА И МЦА СЕПТЕМ: 6^{ТА} ДЕНЬ, ОСШЕНА О ПРЕОЩЕННОМЪ ЕПЪП ОУЖИКОМ, НКІ ФОРЪ ВЪ КОСАВЛЪВНІА, ПОВЕЛѢНІЕМЪ БЛГОВЕРНОМЪ ГЛАРА МЛАОША ОБРЕНОВИЧА ПОВЕЩЕНА ХРАМЪ, ВОЗНЕСЕНІА ДАНО. ТОГО ГОДА БЫТЬ ВЕЛИКА СИША, ДРКТИ ПЛОДИ КРОМЪ ВІНА, БЫША ОСКВАНН, А ВІНОГРАДЫ ДОБРО РАДИША И ВІНО ВЕСМА КРАСНО БЫТЬ, ІАКО О МНОГО ЛѢТЬ НЕ БЫТЬ ТАКО ІАКОЖЕ ВЪ СЕМЪ ГОДЪ. ОВА КНИГА ЕСТЬ ВЪЩЕ РЕЧЕНА ЦРКВЕ ЧАЧАНСКИА

Срѣдъ васѣлѣе потовниѣе прѣосвиѣтеле

Из једног акта од 6. новембра 1857. године, који је упутио министар унутрашњих дела К. Николајевић Министарству просвете, сазнајемо да су године 1855. отпочели радови на поправци цркве у Чачку и „дограђивању торња на истој”, па пошто је сума од 4000 дуката недовољна за окончање предвиђених радова, то општина чачанска моли да јој се додели зајам од 1500 дуката.²⁴ Наиме, у том периоду црква је била у доста жалосном стању — прокишњавала је, појавиле се пукотине на зидовима а малтер је опадао са унутрашњих

и спољних фасада. Услед тога је општина чачанска „да неби овако стародревно и по строју своје веле-важно зданије све више ороњавало”,²⁵ склопила уговор са аустријским мајстором Јованом Штајнленхером о обнављању и дограђивању чачанске цркве. По томе уговору требало је препокрити кубе, „женску цркву која је сад дужине 4 фати, срушити до темеља и поново озидати равно са первазом првим од кубета”, озидати „тороње” који ће бити у складу са висином цркве и кубета и сву цркву поправити и окречити као и прозоре на цркви и кубету где је потребно изнова направити.²⁶ Међутим, дошло је до спора између мајстора и чачанске општине поводом мењања цене на коју је утицала измена предложеног плана по коме је требало да се изводе радови. Управо, митрополит је захтевао да се црква поправи као и „тороњи” озидају по „руској форми”, што је поскупљавало радове.²⁷ Овај спор се доста отегао и тек се 1856. године отпочело са радовима на цркви.²⁸ Био је ангажован други мајстор, Наун Јовановић из Београда, који је по склопљеном уговору имао да „цркву чачанску реперира и тороњ подигне за 9250 талира или 222000 гроша чаршиски и тај рад да доврши у 1858. години”.²⁹ Изглед цркве после ове обнове сачувао се у аутентичном цртежу (сл. 2) Ф. Каница из 1859. године.³⁰ Према томе, може се констатовати да су куле звоници на западној фасади чачанске цркве дограђени између 1855. и 1859. године. Да ли су оне сазидане на основама првобитних кула, засада, остаје само претпоставка.

Прегледањем црквених новчаних докумената (квита) од 1872. године могло се утврдити да на цркви у Чачку, осим ситнијих поправки (измене дрвеног пода, претресање ћерамиде над олтаром, ограђивање порте и сл.) после 1859. године нису извођени неки обимнији радови до 1879. године када је прекривена бакром (сл. 3).

У новије време, између 1926. и 1929. године изведена је последња радикалнија обнова цркве у Чачку. Радовима је руководио Петар Поповић, архитекта, начелник Одељења министарства грађевина. Он се „трудио да облик цркве доведе као што је био првобитан”,³¹ па су из тих разлога куле — звоници надозидани, кубе спуштено, а прозори на тамбурџу кубета добили данашњи облик (сл. 1). Приликом ове последње обнове цркве, фасаде споља биле су огољене и видела се камена структура зидова. По причању свештеника, који су у то време служили у овој цркви, скинуте су огромне количине камена (сите) да би се спустило кубе, а на јужној фасади споља видела се камена плоча са старим натписом.

По свему судећи Богородица градачка је приликом претвара-

ња у џамију изгубила западни травеј с кулама и стару куполу, док се основа и добар део зидова поткуполног као и олтарског простора сачувао првобитан. Поред изнетог, такво тврђење дозвољава и чињеница да се у постојећим подацима говори само о преправљању цркве у џамију, а никако о њеном потпуном рушењу и поновном зидању. Кад се таква задржала до 1834. године сигурно је да касније није рушена.

Податак архитекте Д. Петронијевића,³² који бележи и професор В. Петковић,³³ да је стара црква разорена а данашња црква у Чачку сазидаана 1875. године остаје без основа. Против тога стоји само решење куполе садашње чачанске цркве. Наиме, њени конструктивни делови — тромпе, преко којих је извршен прелаз са коцкастог постоља на полигонални тамбур и куполу, изведени су у облику дубоких кришканих ниша засведених на исламски начин (посувраћени лук) што, без сумње, припада периоду прве адаптације цркве у џамију. Тиме се једино може и објаснити неуобичајено велики распон куполе данашње цркве у Чачку. На преграђивање куполе и горњих делова зидова поткуполног простора упућује и сада видљиви део камене пластике (сл. 4) наопако уграђен изнад прозора на северном зиду поткуполног простора, који је украшавао неки од првобитних прозора лучно засведених.

НАПОМЕНЕ

1. В. Боровић, Списи Св. Саве, Зборник СКА XVII, стр. 76-77
2. Дорпатски, Сеченички, Руварчев — Споменик СКА III, Београд 1890. г.
3. Споменик СКА III, Београд 1890. г., стр. 99
4. Глас СКА LVIII, стр. 49.
5. К. Јуричек, Историја Срба, Београд 1952. г. 149.
6. В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950. г. стр. 214.
7. А. Соловјев, Одабрани споменици српског права од 12. до краја 15. века Београд 1926. г. стр. 21.
8. Споменик СКА, III, Београд 1890. г. стр. 24.
9. К. Јуричек, нав. дело, стр. 151.
10. С. Новаковић, Два прилога к српским старинама, ГСУД, 1875. стр. 354.
11. Споменик СКА, III, стр. 34.
12. Д. Поповић, Споменица чачанске гимназије, Чачак 1938. г. стр. 18
13. С. Новаковић, Законски споменици, Београд 1912. г. стр. 755.
14. Љ. Стојановић, Записи и натписи, књ. I, бр. 767.
15. Податак сам добила од А. Андрејевића, асистента Фил. факултета, који се бави проучавањем исламске сакралне архитектуре.
16. Д. Поповић, нав. дело, стр. 22.
17. В. Караџић, Српске народне пјесме, IV, Београд 1954. г. стр. 313.
18. Д. Поповић, нав. дело, стр. 23.
19. Споменик СКА, LXXXII, стр. 75.
20. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, Београд 1901. г. стр. 199.
21. Дела В. Караџића, Просвета, Београд 1969. г., Даница за 1826. г. стр. 24.
22. Б. Перуничкић, Чачак и Г. Милановац, књ. I, Чачак 1968, г. стр. 208.

23. Исто, стр. 284.
24. Исто, стр. 667.
25. Б. Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац, књ. II, Чачак 1969. г. стр. 85.
26. Исто, стр. 76—78.
27. Исто, стр. 80—83.
28. Исто, стр. 86.
29. Исто, стр. 87.
30. F. Kanitz, Serbien, Leipzig, 1868.
31. Из записа М. А. Милутиновића, Библиотека чачанске цркве, Ирмологиј Београд 1837. г., трећи лист.
32. Д. Петронијевић, Катедрале у Србији, 1917. г. стр. 41.
33. В. Петковић, нав. дело, стр. 72.

CONTRIBUTION A L'ETUDE DE LA VIERGE DE GRADAC

L'église actuelle à Čačak a une histoire très intéressante. Elle a initialement été dédiée à l'Assomption de la Vierge et connue sous le nom «La Vierge de Gradac». C'est l'oeuvre pieuse du frère de Nemagna Strasilir, élevée à la fin du XII siècle. Les sources écrites la mentionnent pour la première fois dans les Règlements du monastère de Studenica, faits par Saint Sava entre 1207 et 1215. Vers la moitié du XVe siècle c'est à Gradac sur Morava qu'était le siège de l'archevêque.

L'arrivée des Turcs a fait disparaître l'onomasticien de Gradac et de la Vierge de Gradac et plus tard nous la retrouvons sous le nom de «l'église de Čačak». Il est très probable qu'après la chute de la Serbie et durant le règne des Turcs le monastère Gradac fut transformé en mosquée.

Au début du XVIIIe siècle, à l'époque des guerres austro-turques, ainsi qu'au début du XIXe siècle à l'époque des luttes des Serbes pour la libération, l'église ait changé plusieurs fois de destination — église orthodoxe ou mosquée selon les maîtres de la ville, Turcs ou bien Autrichiens ou Serbes. Le monument redevint finalement église en 1834, mais dédiée à l'Ascension. Reconstituée entre 1856 et 1858, flanquée alors des «tours» (clochers) à la façade ouest et d'un prolongement du narthex pour femmes. Récemment, entre 1926 et 1929, ont eu lieu les derniers travaux plus importants sur l'église à Čačak. Les tours-clochers ont été élevées, la coupole descendue et les fenêtres du tambour de la coupole ont pris leur aspect actuel.

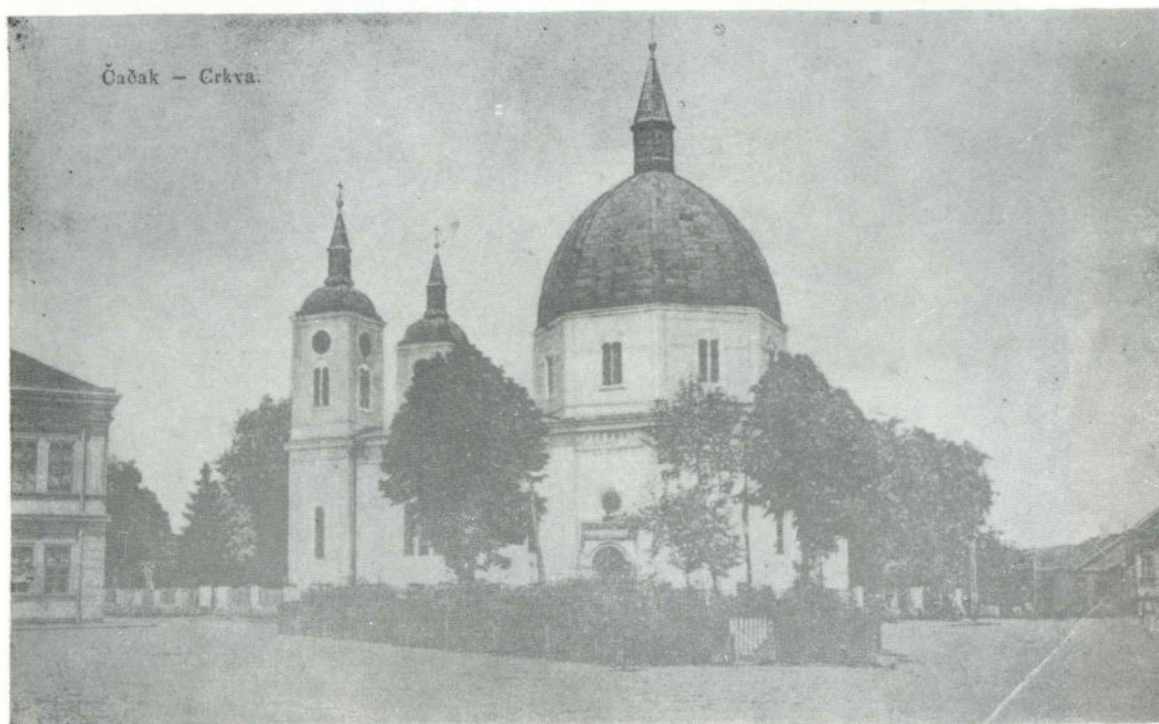
Selon toute vraisemblance la Vierge de Gradac, lors de sa transformation en mosquée, a perdu la travée occidentale avec les tours et l'ancienne coupole, mais la base et une bonne partie des espaces sous la coupole et de l'autel ont gardé leur aspect premier. Une telle affirmation repose non seulement sur ce qui précède, mais aussi sur les données existantes qui ne parlent que de transformation de l'église en mosquée et non de sa démolition et reconstruction entières.

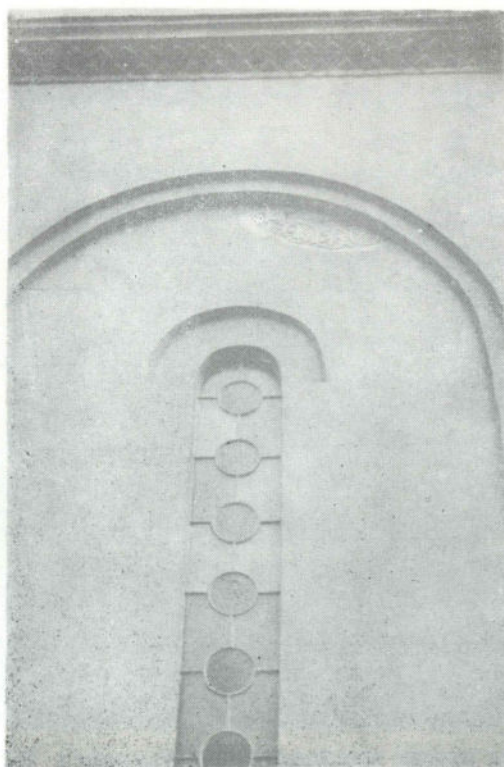
Сл. 1. Данашњи изглед цркве у Чачку

Сл. 3. Чачанска црква након прекривања бакром у 1879. години

Сл. 2. Чачанска црква после обнове између 1856. и 1858. године

Сл. 4. Северна фасада данашње цркве у Чачку, детаљ